

СОЦІОЕКОЛОГІЧНІСТЬ ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті розглянута проблема зміни ландшафтів Центральної лісостепової України під впливом сільськогосподарської діяльності. Визначаються основні фактори такого впливу на ландшафт, починаючи із традиційних способів господарювання до інтенсивних технологій кінця ХХ ст.

Разом із тим відмічено екологічні, природозберігаючі риси традиційних форм господарювання, які мали на меті підтримання стабільності сільськогосподарського ландшафту в часі. Ці механізми можуть бути використані при розробці сучасних технологій стійкого сільського господарства як найбільш природні та історично виправдані в ландшафті даного регіону.

На межі тисячоліть Україна, як і світова спільнота в цілому, постала перед загрозою екологічної кризи. Особливу турботу викликає те, що ця загроза виходить не лише з боку великих промислових агломерацій таких як Донбас, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, а визріває й всередині сільськогосподарських регіонів. Масштабність процесів забруднення і деградації основного національного багатства України – ґрунтів набрала такого розмаху, що загрожує вже не тільки здоров'ю населення, а самому процесу сільськогосподарського виробництва. Цій проблематиці присвячена чисельна література, зокрема роботи С.Васюти¹, А.Корчинського², Г.Добровольського³, однак детальний аналіз витоків, причин і механізмів розвитку цього процесу далеко не завершений. Більш того, ця вкрай важлива проблема має складну природу і глибоке коріння, а тому повинна стати об'єктом комплексного міждисциплінарного дослідження в тому числі і в історичному вимірі.

Сільське господарство є тим визначальним фактором, який кардинально змінив характер довкілля і створив сучасний ландшафт Лісостепу України. Проте масштабність впливу, особливо негативного, сучасного сільськогосподарського виробництва на стан довкілля все ще небезпечно недооцінюється. Основною причиною цього є та особливість сільського господарства, що його негативні прояви розосереджено на величезній площі, а тому мають у значній мірі завуальований характер. Однак за своїм сумарним ефектом забруднення і деструкції оточуючого середовища воно постає в одному ряду з найнебезпечнішими промисловими виробництвами, а за впливом на живі організми сільське господарство взагалі є в даному регіоні найпотужнішим негативним чинником антропогенного походження. Адже до сільськогосподарського обігу у тій чи іншій формі залучено 85–92% загальної площі областей, розташованих у зоні Лісостепу. А якщо додати до цього території зайняті забудовами та комунікаціями, то виявляється що природна рослинність та дикі тварини практично позбавлені місць існування. Агроєкосистеми зайняли у даному регіоні абсолютно домінуюче становище майже повністю витіснивши природні екосистеми. Небезпечність цього явища зокрема полягає в тому, що агроєкосистеми та природні екосистеми є досить споріднені. За влучним висловом Ю.Одума агроєкосистема є ні чим іншим як «одомашненою» екосистемою⁴ Сільське господарство конкурує з природними екосистемами використовуючи ті ж самі ресурси (територію, сонячне світло, вологу, поживні елементи). Людина генетично змінила деякі корисні для себе види рослин (головним чином злакові) та тварин і спрямувала ресурсні потоки природних екосистем для їх вирощування і розведення. Власне ця технологія переспрямування природних енергетично-сировинних потоків і є сільським господарством.

Його негативний вплив перш за все позначився на дедалі виразнішому збідненні такого надзвичайно важливого фактору існування людства як природне біорізноманіття. Цей процес розпочався ще задовго до того як сільськогосподарське виробництво охопило більшість території даного регіону. Адже, для сільського господарства найбільш зручними є пойми рік

і долини, тобто ті самі території, що є найбільш сприятливими і для розвитку природної рослинності і диких тварин. Саме з найбільш родючих ділянок в першу чергу витісняється дика рослинність на периферію оптимуму. Поступово розширюючи територію сільськогосподарських земель людина витісняє природні угруповання на самі безплідні ділянки, що найменш придатні для їх нормального існування.

Осередки землеробства спочатку повільно, потім все швидше розростались, захоплюючи спочатку найбільш зручні і плодючі місцевості, а до тепер майже суцільно охопили територію Середнього Подніпров'я. Мошногірський та Канівський кряж, Холдноярський, Знам'янський, Руськополянський та деякі інші реліктові лісові масиви лишилися поодинокими островами на монотонній канві оброблюваних земель, їх видовий склад, як флористичний так і фауністичний, на сьогодні вже вкрай збіднений; вони не здатні утримувати популяції великих ссавців, але ці збіднені ліси єдині пристановища останніх диких тварин і рослин.

Слід зазначити, що сільське господарство завдало відчутного удару по природним екосистемам вже на етапі традиційного землеробства. Відзначаючи екологічність традиційної української системи сільського господарства слід однак не забувати і про те, що традиція – це загалом цілком утилітарна усталена система поведінки, звичаїв, поглядів. В аграрному суспільстві основним об'єктом природокористування є земля. Отже, увесь комплекс природоохоронних заходів, освячений землеробською традицією, спрямований на збереження і підтримання родючості ґрунту та деяких сприятливих з господарської точки зору, рис ландшафту. Дикі тварини і рослини як самі по собі не мають цінності у очах селян, а тому не охороняються народною етикою, і лише їх пряма чи опосередкована користь для процесу сільськогосподарського виробництва надає їм статус «корисних», а отже більш чи менш захищених етичною традицією. Тому знищення фауни великих ссавців аграрними суспільствами ніскільки не стримується, а навпаки з ними ведеться боротьба як із небезпечними хижаками, потравлювачами ланів, конкурентами за пасовиська із свійською худобою.

Функціонування соціо-природної системи в умовах Лісостепу позначено багатьма особливостями які проявляються в самих різних її підсистемах. Так, зокрема, надзвичайно важливі зв'язки існують між ступенем розораності земель, залісненістю території, станом річкової мережі та характером і напрямком економічних зв'язків, а отже розмахом державних процесів. Межа Лісу і Степу, а отже їх співвідношення у Лісостеповій зоні, має динамічний характер. В просторовому вимірі вона визначається кількістю вологи, але мають вплив і інші фактори, зокрема, біологічні. Біологічним угрупованням притаманна властивість гомеостазу – здатністю створювати і підтримувати сприятливі для себе умови. Так, в лісі завдяки більшому випаровуванню створюється підвищена вологість, що разом із затіненням, захистом від вітру створює умови більш сприятливі для проростання саме деревних рослин. За сталих умов ліс є більш стійким флористичним угрупованням і при стабільності умов зовнішнього середовища спостерігається його поступове розширення, і навпаки за наявності частих або сильних стресових факторів – сильних посух, літньої спеки, пожеж, порубок – ліс відступає, поступаючись місцем лучно-степовій рослинності.

Природна лісистість Лісостепової зони в XVI ст. за самими обережними оцінками становила 52 %, натомість зараз – ледь сягає 13%⁵, (с. 45). Зазначимо, що в останній показник включено так звані «лісові землі», що часто лишаються не залісненими. До того ж потрібно пам'ятати про докорінну відмінність у якості прадавніх первинних лісів і сучасних одновидових лісових насаджень.

Таке суттєве зниження лісистості території не могло не позначитись на зміні гідрографічної сітки. Адже значні площі лісових масивів суттєво впливають на підвищення вологості повітря і – що особливо важливо для розуміння характеру змін які породжує обезліснення територій – значно впливають на рівень ґрунтових вод. Завдяки великій площі листової поверхні, з якої відбувається випаровування води, дерева розвивають потужний осмотичний тиск. Сила його у дорослого дерева сягає 40 атмосфер. Це сила з якою коренева система дерев підтягує ґрунтові води з глибини декількох десятків метрів. Додаймо до

цього властивості лісової підстилki, яка немов губка набирає дощову вологу і поступово віддає її ґрунту. В силу цих факторів малі ріки, в переважній своїй більшості, практично повністю завдячували своїм існуванням лісам. На це слід особливо зважати при дослідженні сітки водних шляхів сполучення, інтенсивності та напрямків торгівлі у добу давнини і раннього середньовіччя. Слід незаперечно констатувати, що сучасна карта річкової мережі докорінно відрізняється від такої часів Київської Русі, а надто більш ранніх періодів. Виходячи з того, що саме водні шляхи відігравали роль стратегічних економічних магістралей стає цілком зрозуміло виключна значимість гідрографічної мережі у ранньоісторичних та середньовічний періоди.

Слід зауважити, що в усталених традиційних мисливських суспільствах етикою народної моралі захищені якраз види великих ссавців, як об'єктів полювання а отже запоруки ситості і добробуту. Так, дослідження традицій айнів – далекосхідного етносу рибалок і мисливців, що населяли Уссурійський край, узбережжя Охотського моря, Сахалін, Північно-Японські острови, свідчить, що усталені народною традицією айнів періоди полювання і норми лову фактично відповідають режиму заказників⁶.

Потрібно відзначити, що за будь-якого типу господарювання – мисливського, скотарського, землеробського чи новітнього індустріального – суспільство рано чи пізно підходить до межі екологічної кризи, що проявляється чи то у винищенні основного об'єкту полювання, чи опустелюванні земель внаслідок перевипасу худоби, чи виснаженні потенціалу родючості ґрунту, чи забрудненні середовища існування відходами промислового виробництва. На ранніх етапах цивілізаційного розвитку ця проблема вирішувалась переселенням (адже досі екологічні кризи були явищами локальними). Із заселенням Ойкумени це стало вимагати або військової експансії на сусідні території як це робили римляни, або розвитку торгівельних мереж, як це робили фінікійці, а пізніше греки, стягаючи життєво необхідні зернові ресурси із Апенін, Піренеїв, Північної Африки, Малої Азії і Північного Причорномор'я. Іншим шляхом подолання обмежень, що накладало природне середовище, на цивілізаційний

процес став механістичний технічний прогрес, узятий на озброєння західноєвропейською цивілізацією.

Але в контексті наукового опрацювання нової концепції соціо-природної взаємодії – стійкого розвитку – найбільший інтерес для нас становить те, що в умовах відсутності можливостей до розширення і задоволення ресурсних потреб за рахунок нових територій та ресурсів існує можливість вироблення досконалих за своєю збалансованістю і ефективністю регулюючих механізмів соціо-природних коадаптованих систем. Ці механізми мають стати нині об'єктами уважного історичного дослідження. Новітня модель гармонійного стійкого сільського господарства має ґрунтуватися саме на використанні таких механізмів хоч і на новому технологічному рівні. До однієї з таких збалансованих систем безсумнівно належить традиційна українська сільськогосподарська система. Тому нова стратегія розвитку стійкого сільського господарства, процес розробки якої, а в певній мірі і практичного впровадження, вже йде у багатьох європейських державах, повинна мати в Україні притаманні їй добре апробовані у минулому національні риси.

Адже Україна є осередком надзвичайно давньої землеробської культури, витoki якої прослідковуються з трипільських часів. Для збереження спадковості землеробської культури необхідним було вироблення механізмів стабілізації агросистем, запобігання процесам деградації і руйнації, забезпечення їх стійкості протягом тривалого часу. Говорити про довершену реалізацію моделі стійкого розвитку у традиційних агроєкосистемах не можна, але спрямованість зусиль прадавніх землеробів на довгострокове підтримання стабільності продуктивного потенціалу агроєкосистем, а отже досягнення гармонійного життя в оточуючому середовищі, очевидна. Збереження стабільності природного продуктивного потенціалу (в першу чергу родючості ґрунту) було чи не головною метою господарювання, що забезпечувалась навіть за рахунок стримування обсягів продуктивності рослинництва чи тваринництва, тобто в традиційній селянській культурі цілком очевидно прослідковуються механізми стримування інтенсивності виробництва.

Традиційна українська система господарювання на землі була вибудована з виразним врахуванням потреб не лише нинішнього але і наступних поколінь, тобто, за сучасним визначенням, мала характер стійкого розвитку, її механізми закріпились в традиції як морально-етичній, так і агротехнологічній. Розумне обмеження матеріальних потреб, запитів і уподобань як чесно-та закріпилась у православної етиці, яка багато в чому увібрала слов'янську сакральну сутність. Вона на довгий час стала ефективним механізмом обмеження бездумного, «зрешного» зростання рівня споживання, а отже стримування необґрунтованої надмірної інтенсифікації виробництва, що за низького технологічного рівня неминуче веде до екологічної кризи. Щодо складності і ефективності виробленої агротехнологічної традиції, то за твердженням В.Крисаченка, в Україні поряд із трипільною здавна існували семи-дев'яти-, одинадцяти- і навіть тридцяти-двопільні сівоزمіни⁷ (С. 32). Вагомим підтвердженням гармонійності виробленої культури землекористування, що застосовувалась на даній території, є точка зору вчених-грунтознавців згідно з якою процес формування чорноземних ґрунтів тісно пов'язаний з господарською діяльністю людини, а саме: з перелоговою системою землеробства. Вичерпний характер підсічного та перелогового типів землекористування не слід переносити на всю систему господарювання на землі. За умов наявності великих вільних площ, використання природного «відпочинку» ріллі було ефективним способом відновлення її родючості.

Традиційна українська сільськогосподарська система багато в чому використовувала природні екосистемні механізми самовідновлення, до застосування яких на новому технічному етапі ми зараз лише підходимо. Так, У.Локерек серед пріоритетних напрямків у виробленні нових моделей стійкого сільського господарства перераховує наступні: підвищення різноманітності і екологічної пристосованості об'єктів; надання переваги ресурсам виробленим у власних господарствах, тобто спрямованість до енергетичного самозабезпечення; зменшення відтоку енергії і речовини з систем; встановлення оптимальних розмірів і структури господарств⁸. Це, власне, є перелік основних засад функ-

ціонування традиційного фільваркового господарства у термінах системного категоріального апарату. В організації системи господарювання давні українські землероби багато в чому наслідувала природні взірці. Так, багатоукладність традиційного українського господарства безсумнівно є прямим наслідком мозаїчності Середньодніпровського ландшафту.

Незаангажований аналіз традиційного українського способу ведення сільського господарства з точки зору оптимізації параметру стабільності агроєкосистем дає привід для переосмислення ставлення до нього як до архаїчного, відсталого. Давні землеробські звичаї, традиції, обряди – загалом релігійно-етична сфера життєдіяльності українського селянина, яка тривалий час трактувалась як архаїчна, незрозуміла, непрогресивна зараз, коли сучасна наука почала оперувати системними поняттями стійкості, стабільності – набуває зовсім нової смислової визначеності. Натомість, технократична ідея «невпинного зростання» в контексті системного мислення, видається доволі примітивною. Те що вкладається в поняття прогресивного розвитку з точки зору системного мислення по суті являє собою суто агресивну стратегію зростання, яка характеризується швидким захопленням життєвих ресурсів у максимальній кількості, бурхливим розвитком на їх основі, що в свою чергу тягне швидке вичерпання ресурсної бази і владно диктує пошуки нової. У короткотривалий часовий проміжок така стратегія дає перевагу, але цілком згубна у довгостроковій перспективі. На нашу думку, є достатні підстави твердити, що рівень образного осмислення біосферних законів світобудови наших пращурів дозволив їм виробити стійку, гармонійну систему природокористування до повноти осягнення якої сучасна цивілізація тільки наближається. Наші далекі пращури виробили складну модель землекористування, яка забезпечувала їх стабільне існування в умовах лісостепового ландшафту. Вона носила об'єктивний характер оскільки екологічність господарської культури за умови нетехногенної цивілізації була необхідною умовою виживання. Український національний світогляд, культурні традиції, при всій багатимірності цих понять, були надійними регулятивними

механізмами, забезпечували ефективний зворотній зв'язок між Людиною і Природою в соціо-природній системі, виступали за собом гармонізації їх стосунків і таким чином створювали належне підґрунтя для подальшого цивілізаційного прогресу.

1. Васюта С. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП «Астон», 2000. – 53 с.
2. Корчинський А. Екологічні проблеми сільськогосподарського виробництва // Екологія та сільськогосп. виробництво. – К., 1992. – С. 2–9.
3. Добровольський Г. Экологическое значение охраны почв // Вестник сельскохоз. науки. – 1990. – № 7. – С.21–31.
4. Одум Ю. Экология: В 2-х т. / Пер. с англ. – М.: Мир, 1986. – Т. 1. – 328 с.
5. Національна доповідь України / Спец. видання до V Всеєвроп. конф. міністрів навколишнього природного середовища «Довкілля для Європи». – К.: Т-во «Новий друк». 2003. – 127с.
6. Таксами Ч., Косарев В. Кто, вы, айны? – М.: Мысль, 1990.
7. Крисаченко В. Україна – хліборобський материк античності // Український світ, 1994. – № 3–4. – С.48.
8. Локерец У. Открытые вопросы устойчивого сельского хозяйства // Вест. сельскохоз. науки. – 1992. – № 3. – С.73–83.

Sophia Morozova

SOCIO-ECOLOGY OF THE TRADITIONAL UKRAINIAN AGRICULTURE SYSTEM

In the article the author examines the problem of changing of the Central forest-steppe Ukraine landscape under the influence of agricultural activity. She defines the major factors of such influence from traditional methods of husbandry till the intensive technologies of the late 20-th century. At the same time the author points out ecological, environmental traits of traditional forms of husbandry, which aimed supporting of the stable agricultural landscape in times. Those mechanisms might be used while modern technologies of the sustainable agriculture have been evolved as a most natural and historically justified in the landscape of this region.

